

У «Календаре Подольской епархии на р. 1896 г.» Є. Сіцинський подав історичні статті «Бакота і її монастирище», «Лядавська печерна церква», повідомив про найбільш давню ікону Святого Миколая з Голодьківського монастиря та ікону Богоматері, т. зв. Барську з Барського жіночого монастиря, в честь якої народ склав пісню, занесену до Богогласника, про домініканський монастир у Кам'янці (1370), в якому до 1866 р. перебувала римо-католицька духовна семінарія [4].

Крім дослідження історії монастирів Поділля, Євфимій Сіцинський за нашими підрахунками, зібрав біля 130 матеріалів про становлення і діяльність майже 80 окремих монастирів 11 єпархій в Україні. Він підготував 144 статті-рецензії з історії монастирів і частково видрукував їх в «Записках НТШ» і «ЛНВ», а частина із них так і залишилася у рукописах [17].

Вітчизняні дослідники стверджують, що здобутки Є. Сіцинського – першого історика монастирів Поділля, ще не перевершив ніхто, проте його праці з історії монастирів краю не перевидані, відсутні сучасні ґрунтовні Є. Сіцинського дослідження з історії сакрального мистецтва та архітектури монастирів, не створено цілісну історію монастирів краю.

Джерела та література:

1. Антонович В. [Рецензия]. *Киевская старина*. 1896. № 5. С. 55 – 58. Рец. на кн.: Сецинский Е. Исторические сведения о приходах и церквах Подольской епархии. I. Каменецкий уезд. Каменец-Подольск, 1895.
2. Біднов В. Бібліографічна діяльність о. Євфимія Сіцинського. *Книголюб* (Прага). 1931. Кн. II. С. 53 – 54.
3. Блажевич Ю. До історії скельних монастирів Поділля. *Релігія і церква в Подільському регіоні: історія та сучасність: наук. зб.* Хмельницький, 2002. С. 100–110.
4. Винокур І. С. Історико-археологічні дослідження Ю. Й. Сіцинського. *Духовні витоки Поділля: творці історії краю. Мат. міжн. наук.-практ. конф.* Кам'янець-Подільський; Хмельницький, 1994. С. 57 – 59.
5. Винокур І. С., Корнілов В. В. Ю. Й. Сіцинський. *Український історичний журнал* (Київ). 1991. № 3. С. 71.
6. Відділ рукописів Львівської ННБ України імені В. Стефаніка, ф. 9, № 4650 Біобібліографічні відомості про Є. Сіцинського. 1930-і рр., арк. 6.

7. Державний архів Хмельницької області, ф. Р-3333 Сецинский Ефим Иосифович (1859 – 1937) – историк Каменца-Подольского и Подолии, оп. 1, спр. 4, арк. 1 – 50; спр. 5, арк. 1 – 50; спр. 28, арк. 1 – 9.
8. Календарь Подольской епархии на 1896 год / Состав. Е. Сецинский. Каменец-Подольск, 1895. 159 с.
9. К-ч [Іван Крип'якевич]. П'ятдесятиліття наукової праці Євфима Сіцінського. Записки НТШ (Львів). 1931. Т. 151. С. 217.
10. Н. М. [Рецензия]. *Киевская старина*. 1890. № 3. С. 573 – 574. Рец. на кн.: Сецинский Е. Бакота, древняя столица Понизья. Каменец-Подольск, 1889.
11. Сецинский Е. Материалы для истории монастырей Подольской епархии. Каменец-Подольск, 1891. 234 с.
12. Сецинский Е. Материалы для истории цехов в Подолии. Труды ПЦИАО. Каменец-Подольск, 1904. Вып. X. С. 418 – 494.
13. Сіцінський Євфимій. Гектор Кам'янецької фортеці (історичний нарис) / Передм. та упор. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 30 с.
14. Сіцінський Євфимій. Лірницькі пісні. Матеріали народної словесності. Родинний архів С. М. Єсюніна. Рукопис, 1930 р., 5 арк.
15. Сіцінський Євфимій. Смотрицький замок / Передм. та упорядн. А. М. Трембіцький. Хмельницький, 2003. 22 с.
16. Трембіцький А. М. Історія подільських монастирів: проблеми досліджень. *Пам'ять століть: історичний науковий та літературний журнал*. 2006. № 2. С. 62 – 72.
17. Трембіцький А. М. Палац у Маліївцях. *Свобода* (Нью-Йорк). 2021. Ч. 24. 11 червня. С. 9.

Сергій ГАЛЬЧАК

ВИТОКИ ДУХОВНОСТІ, САКРАЛЬНІ СВЯТИНІ, РЕЛІГІЄЗНАВЧА ПРОБЛЕМАТИКА ПОДІЛЛЯ У ПРАЦЯХ ПРОВІДНИХ ДОСЛІДНИКІВ РЕГІОНУ

З погляду науковців релігія – це особлива система світогляду та світосприйняття конкретної людини або групи людей, сукупність вірувань і віровчень, наявних у суспільстві, яка включає до свого складу сукупність звичаїв, обрядів, правил життя та поведін-

ки його членів. У вузькому розумінні релігія – віра в існування надприродних сил, що супроводжується переконанням у здатності цих сил (Бога) впливати на людську долю. Ця віра відбивається в думках, відчуттях і волі людини, містить у собі етичний кодекс, виражається в певному способі поведінки, ритуалах, за допомогою яких людина шукає схвалення та прихильності Бога або богів. Щоб здобути його прихильність, вона регулярно відвідує церкву, споруджує храми...

Слід зазначити, що проблема собору наших душ, котрої ще в радянську добу торкнувся класик вітчизняної літератури Олесь Гончар, – одна з найважливіших у сучасній Українській державі. Найгостріше постала вона після подій Помаранчевої революції та Революції Гідності, коли особливої актуальності набуло питання побудови морально здорового суспільства. Тому не є випадковістю масовість зведення в останні десятиліття нових храмів, церков, інших культових споруд, примноження лав віруючих, відродження автокефалії Православної церкви України, зростаюча увага науковців, дослідників-аматорів, краєзнавців до витоків релігії, історії церкви, повернення широким загалом громадськості призабутих традицій, відзначення ним релігійних свят, ювілеїв, що дозволяють по-новому поглянути на невідомі чи навмисно викреслені з історичної пам'яті сторінки минулого. Причому зростання інтересу характерне для всіх регіонів України.

На Поділлі особливо знаковою подією, яку відзначав чи не весь православний світ, стало святкування на державному рівні восени 2013-го року 1000-літнього ювілею Лядовського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря Української православної церкви – пам'ятки архітектури XI – XIX ст., справедливо віднесеної до «Семи чудес Вінниччини». Тоді в цей чарівний куточок над Дністром (с. Лядова Могилів-Подільського району Вінницької області; для більшої зручності читачів тут і далі назви районів Вінниччини та Хмельниччини подаються такими, якими вони були до адміністративно-територіальної реформи 2020 р. С. Г.) пролягли дороги численних груп вірян, паломників, науковців, шанувальників історії малої батьківщини, релігійних діячів, туристів. Причому не лише з України, а й з-за її меж. Кожен хотів власноруч доторкнутися до пам'яток сакральної святині краю, яка за тисячоліття свого існування у різний час складалася із трьох пе-

черних церков: Усікновення голови св. Іоанна Предтечі, св. Великомучениці Параскеви П'ятниці і преподобного Антонія Печерського.

У різний час вона ставала предметом уваги, об'єктом вивчення науковців. Однак чи не найретельніше перегорнув сторінки її історії вінничанин Віталій Давиденко – доктор політичних наук, професор, автор монографічного дослідження «Монастир» [1].

У своїй науковій праці він, зокрема, висловив новаторський погляд на становлення і розвиток на теренах України та сучасного Поділля християнства, припустивши, що історія нашої християнської релігії започаткована, принаймні, на тисячоліття раніше, ніж вважалося. Як наголошує дослідник, Україна – давня європейська держава: її історичний шлях треба розглядати не тільки в складі Київської Русі, а й враховувати ті терени, що в різні часи знаходилися в межах геополітичних утворень, не забувати, що, наприклад, Наддністрянщина в часи імператора Траяна була північно-східною провінцією Римської імперії, не кажучи вже за Крим, де першими монахами святих печер, аналогічних лядовській, були втікачі з тієї ж метрополії, наприклад, другий за ліком папа римський Климент, який прибув до Криму як вигнанець, де згодом прийняв в Акерманській гавані мученицьку смерть – римляни прив'язали до його ніг кам'яний якір і втопили. Як переконливий аргумент на підтвердження висловленої думки, сприймається й констатація відомого з літературних візантійських джерел факту, що в ту пору вже діяли понад 90 християнських церков. А мова ж йде про початок II сторіччя нової ери!..

Можна також посумувати з автором з приводу того, що багато свідчень було знищено з певних політичних міркувань, розділити його здогадку про те, що через недостовірність правдивої інформації мабуть так народилася й варяжська версія походження Київської Русі...

Кожне слово наукової праці В. Давиденка сприймається з великим інтересом. Особливо, коли йдеться безпосередньо про Лядовську святиню, Поділля.

«Предмет мого зацікавлення – монастир. Свідомо йду від конкретного до загального. Це допоможе, переконаний, зрозуміти такі складні явища, як нашу історію релігії, зокрема й християнства, та й процеси державотворення», – наголошує він.

За його переконанням, Поділля має християнські традиції, давніші київських. Антоній Печерський рухався до Афону не через terra incognita, а протореним шляхом паломників – саме через Наддністрянщину, в обхід Великого Степу, де була небезпека від кочівників. Антоній, представник молодого тоді покоління, пішов на заклик князя Володимира приєднатися до віри, що стала державною, замолювати гріхи та кровопролиття братовбивчих воєн. Коли отримав афонське благословення, 1013 року повертався додому. В дельті річки Лядової, вражений дивовижною красою дністровських круч, він надовго зупинився у печері, висік у скелі келію, що донині носить його ім'я. Був тоді, мабуть, ієромонахом, згуртувавши навколо себе християнську братію. Аж потім дістався до Києва, заснував чернечий осідок – Києво-Печерську лавру. Отже, маємо підстави стверджувати: Лядовський монастир давніший таки за київську святиню.

Його історія, є досить цікавою і в пізніші часи. Виявляється, монастир був діючим і в період монголо-татарського іґа. Мав великий вплив на нашу та інші культури. Так, Литва, найбільша тоді в Європі язичницька держава, поширивши свою юрисдикцію на подільські землі, тут почала християнізуватися в православному обряді. У тому числі й брати-князі Коріатовичі, яких не безпідставно вважають розбудовниками Вінниці, Брацлава, Кам'янця-Подільського.

З кінця XIV ст. частина Поділля знаходилась під протекторатом Польщі. Відомо, що в 1734 р. в Лядовських печерах існував уніатський базиліанський монастирок, настоятелем якого був сурперіор Іосаф.

На початку XIX ст. монастир перейшов у православ'я.

І священників, і прихожан вражала цілісність давньої архітектури й ландшафту, поєднання природи і Духу. Тому не дивно, що протягом століть на скелі печерних церков відвідувачі залишали автографи – записи руською, польською, вірменською, молдавською, тюркською мовами.

Святиня зазнала вражаючої наруги після Жовтневого перевороту в Російській імперії. Так, у 1938 р. знайшлася людина, яка наважилася закласти під монастир вибухівку. Вибух зруйнував всі монастирські будівлі і вони попадали в Дністер...

На щастя, в період державної незалежності України святиня повністю відродилася. Тому тут завжди багатолюдно. Тому вона по праву стає паломницькою Меккою Подільського краю.

Власне, на Поділлі чимало інших монастирів, храмів, церков. У тому ж Могилів-Подільському районі не меншою повагою у прихожан користується, зокрема, Свято-Параскевинський храм, побудований 1775 року в с. Немія. В 1820 – 1824 рр. його відвідував російський поет Олександр Пушкін, коли перебував у засланні в Молдавії. Тут брав шлюб відомий український письменник Михайло Старицький. Не раз бувала у ньому й мати Лесі Українки Олена Пчілка. Відвідували богослужіння невістка Олени Пчілки письменниця Олександра Судовщикова (Грицько Григоренко) та зять, мовознавець і фольклорист, чоловік Лесі Українки Климент Квітка.

У 1937 – 1938 рр., коли закривали та громили храми, Свято-Параскевинську церкву не дали знищити, а ікони і церковні цінності сховали люди. 1938 р., коли будували Могилево-Ямпільський укріпрайон, відомий генерал Карбишев, який очолював будівництво, молився у храмі св. Параскеви...

Неповторне враження на відвідувачів залишають сакральні споруди Могилева-Подільського: збудований у 1754 р. храм Святителя Миколая, зведені на початку 1800-х рр. храм благовірного князя Олександра Невського, храм великомученика Георгія Побідоносця [2].

Широко відомі на Вінниччині також Скельний храм V – XVII ст. (с. Буша Ямпільського району), Тульчинський Свято-Різдва Христового кафедральний собор (1780 р.), шаргородські костьол св. Флоріана (1595 р.), Миколаївський собор (1829 р.) та синагога (1589 р.), костьол Непорочного Зачаття Пресвятої Діви Марії (1627 р., с. Мурафа Шаргородського району), костьол Пресвятої Діви Марії (1747 р., с. Городківка Крижопільського району), Михайлівська церква (1764 р., смт Дашів Іллінецького району), церква Іоана Богослова (XIX ст., с. Верхівка Тростянецького району), вінницькі Свято-Преображенський собор (1630, 1750 – 1758 рр.), Миколаївська церква (1746 р.), Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир (1767 – 1778 рр., Жмеринський район) [3], храми Різдва Пресвятої Богородиці (1810 р., м. Хмільник), Воскресіння Христового (1877, с. Велика Бушинка Немирівського району), Чуда архі-

страти́га Михаїла (1752 р., смт Вороновиця Вінницького району), Введення Пресвятої Богородиці (1760 р., с. Іванівці Барського району) та ін. [4].

Чимало сакральних пам'яток на Хмельниччині. У межах Придністров'я – це, насамперед, Бакотський скельно-печерний монастир. Як зазначають кам'янець-подільські науковці Андрій та Юрій Хоптярі, «Бакота – це край високої духовно-релігійної культури. Тут збереглася пам'ятка, значення якої важко переоцінити – Бакотський скельно-печерний монастир. Понад вісім віків тому давньоруські ченці обрали для свого помешкання відлюдну місцину на схилі Білої гори, вирубали в скелі аскетичні келії, і жили своїм глибоко релігійним життям, підтримуючи християнство ще до монголо-татарської навали XIII ст.» [5].

А професор Костянтин Широцький на зорі минулого століття уточняв: «Місце розташування скельного монастиря пов'язано з урочищем «Монастирисько», що розташовано на Білій горі, на південно-східній околиці Бакоти. Біла гора підноситься над лівим берегом Дністра на 120 – 130 м. Вона займає площу понад 2 га і являє собою вапнякову скелю, яка особливо добре виділяється на висоті біля 50 м. На вершині Білої гори серед скель розташована печера, яка опускається своєрідним «гвинтовим» ходом. У нижньому оберті гвинта цієї печери знаходилися дві невеликі келії...» [6].

Це – храми Кам'янця-Подільського: Домініканський монастир, який вперше згадується 1378 р. в декреті папи Римського Григорія XI, Вірменський собор Святого Миколая – пам'ятка XV – XVII ст., Кафедральний собор Петра і Павла, де зберігається найцінніша в мистецькому плані скульптура міста-заповідника. Тут у каплиці Радників знайшов постійну прописку надгробок 21-річної Лаури Пшездецької з Чорного Острова. Витончена скульптура з білого каррарського мармуру роботи відомого митця, професора Петербурзької академії мистецтв Віктора Бродського з'явилася в Кам'янці в 1938 році і відтоді зазнає справжнього паломництва.

Це – один з найдавніших (1540 р.) на Правобережній Україні Свято-Преображенський монастир у с. Головчинцях Летичівського району, Свято-Троїцький монастир у Сатанові – свого часу провідний духовний та просвітницький центр, ченці якого підтримували тісні зв'язки з Могилянською та Острозькою академіями, користувалися друкарнею Києво-Печерської лаври, Свято-Михайлівська

церква (1769 р., Вінковецький район), Підлісно-Мукарівський костюл (Дунаєвський район) – одна з найкращих пам'яток культової архітектури Поділля ХІХ ст.

Це – Свято-Покровський кафедральний собор Української православної церкви у м. Хмельницькому – головний православний храм міста, церква Різдва Богородиці – найстаріша кам'яна споруда обласного центру.

Це – Покровська церква-фортеця у с. Сутківцях Ярмолинецького району. Збудована ще в 1467 році, вона фактично є невеличким оборонним замком. Таке незвичне поєднання церкви та фортеці було актуальним у ХV столітті, бо Сутківці розташовувалися якраз на Кучманському шляху, по якому майже щорічно здійснювали свої спустошливі напади татари [7]...

Можна вести мову й про численні інші сакральні споруди Поділля. Вони, як і згадувані вище, не без підстав, цікавили провідних дослідників різної історичної доби, як, власне, й релігійне життя краю. Серед них, насамперед, – Юхим Сіцінський – видатний історик Поділля.

Навчався він у Кам'янець-Подільському духовному училищі, духовній семінарії (1870-і рр.), у 1885 р. закінчив Київську духовну академію зі ступенем кандидата богослов'я. З 1889 р. постійно проживав у Кам'янці-Подільському. Працював священником собору св. Олександра Невського (1904 – 1917 рр.), викладачем технічного училища (до 1918 р.), доцентом державного Українського університету (1918 – 1920 рр.), інституту народної освіти (20-і роки). В 1892 р. був одним із засновників місцевого Давньосховища (історичного музею) і згодом 33 роки його директором на громадських та штатних засадах. З 1892 р. – редактор часописів «Подольские епархиальные ведомости» (до 1906 р.), «Православная Подолия» (1906 – 1917 рр.) й «Подолия». За його редакцією видані «Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета» (Вип. VI, VIII за 1883, 1897 рр.), «Труды Подольского церковного историко-археологического общества» (Вип. X, XI, XII за 1904, 1911, 1916 рр.). У творчому доробку Ю. Сіцінського понад 200 праць, які присвячені археології, історії, релігії Поділля. Серед найвідоміших: «Древнейшие православные церкви Подолии» [8], «Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Кукавки Могилевского уезда» [9], «Южно-русское церковное зодчество» [10] та ін.

Не меншими ентузіастами зарекомендували себе П. Орловський, С. Лобатинський, Л. Похилевич, О. Лотоцький, І. Шипович, митрополит В. К. Липківський...

Петро Орловський (1825 – 1913) був членом Подільського історико-археологічного товариства (з 1903 р.). Закінчив Київську духовну академію. Працював священником, протоіреєм Софіївського собору в Києві. У журналі «Киевская старина», в губернських газетах публікував статті з історії православної церкви XVII – XVIII ст. в Україні, в т. ч. на Поділлі, зокрема, «Материалы для истории православной церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 гг.» [11], «Материалы для истории православия и уни в Подолии во второй половине прошлого века» [12].

Созонт Лобатинський (07.09.1842, с. Дмитрашківка Піщанського району Вінницької області – 26.11.1909, м. Томськ, Росія) – краєзнавець, історик релігії, археолог, член Подільського історико-археологічного товариства (з 1869 р.). У 1865 р. закінчив Кам'янець-Подільську духовну семінарію, в 1869 р. – Київську духовну академію. В 1869 – 1875 рр. – викладач Кам'янець-Подільської духовної семінарії. У 1875 – 1899 рр. – настоятель Петропавлівської церкви у Кам'янець-Подільському. За допущену фінансову розтрату в 1899 р. засланий до м. Томська.

Передав Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історично-му музею) понад 100 книг. Досліджував церковне життя на Поділлі, історію міст і сіл краю. Публікував статті головним чином у «Подольских епархиальных ведомостях» («Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства» [13], «Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии» [14], «К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия» [15], «О раскольниках Подольской епархии» [16] та ін.).

Леонтій Похилевич (1816, с. Збаржівка Погребищенського району Вінницької області – 1893, Київ). Народився в родині священника. Автор книг «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» [17] та «Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки» [18]. У першій книзі широко подав відомості про населені пункти Погребищенського, Липовець-

кого, Оратівського, частини Іллінецького та Козятинського районів Вінниччини, церковних приходів у них, повідав про історію місцевих культових споруд.

Олександр Лотоцький – український історик, публіцист, професор, громадсько-політичний діяч, член Подільського історико-археологічного товариства (з 1896 р.). Юнацькі роки провів у Кам'янець-Подільському. Закінчив Київську духовну семінарію. В 1898 р. працював чиновником Київської контрольної палати, у 1898 – 1917 рр. – чиновником державного контролю у Петербурзі. За змістом роботи був куратором Подільської губернії. Активний діяч української громади у Петербурзі, добре знав М. Грушевського, співробітничав і полемізував з ним. Виїхав до Варшави, працював професором в Українському науковому інституті. Публікував в «Подольских епархиальных ведомостях», в центральній пресі різноманітні статті, нариси. Автор досліджень «Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии» [19], «Народное образование в Подолии в прошлом и настоящем» [20], «Брацлавский монастырь» [21].

Особливе значення мають його праці з історії церкви й, зокрема, церковного права «Церковно-правові основи автокефалії» [22], «Українські джерела церковного права» [23], «Автокефалія» [24].

Вивчення джерел українського церковного права історик розпочав з церковних статутів Київської Русі і довів до законодавчих актів Української Народної Республіки 1919 р. Він є автором першої в українській науці цілісної концепції церковно-правових засад автокефалії. Канонічне право в його церковно-правничих студіях постає як результат взаємодії церковних та соціальних і політичних чинників, що підтвердило саме життя.

Цікавився історією церкви також син Олександра Івановича Ігнатій. Перебуваючи на посаді старшого священика Браїлівського монастиря всього три роки (1895 – 1898 рр.), він зумів створити за цей час на основі архівних монастирських матеріалів, що досьгодні не збереглися, ґрунтовну працю з історії обителі («Виннице-Браїловский женский монастырь и его святыни» [25]), яка охоплює період із 1635 по 1896 рр. Також велику цінність становлять вміщені у ній світлини із зображенням монастиря, церкви Олек-

сандра Невського у с. Ріжок Літинського району та ікони Браїлово-Ченстоховської Богородиці.

Іван Шипович (1857, с. Бронниця Могилів-Подільського району Вінницької області – 1936, м. Вінниця) – священник, археолог, історик, етнограф, краєзнавець. Народився в сім'ї православного священника. Закінчив Шаргородське духовне училище. У 1873 – 1879 рр. навчався в Подільській семінарії. У 1882 р. закінчив Києво-Могилянську академію (із ступенем кандидата богослов'я). Того ж року отримав призначення на посаду інспектора Подільської семінарії. З 1883 р. викладав у Приворотському духовному училищі (с. Подільське Дунаєвецького району Хмельницької області). Саме тут заявив про себе як про краєзнавця Поділля. Став активним членом Подільського церковного історико-археологічного товариства, що діяло з 1865 р. Почав досліджувати місцеву історію і опублікував у «Подольских епархиальных ведомостях» декілька розвідок («Із історії Сатанівського монастиря» [26], «Рожецький или Микулинский монастырь» [27], «Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда» [28]). Найбільшою працею цього періоду стала розвідка про Гедеона Балабана (1530 – 1607 рр.), українського церковного діяча, який допоміг Львівському братству відновити у 1585 р. друкарню Івана Федорова.

З 1893 р. – викладач Вінницького реального училища. У 1902 р. підготував до друку «Літопис Вінницького капуцинського кляштору» [29], повідавши читачам про літописні записи, зроблені настоятелями цього францисканського кляштору, заснованого у Вінниці в 1645 р. орденом Братів Менших Капуцинів і перейменованого у 1886 р. на парафіяльний римо-католицький костьол.

Мова літопису то латинська, то польська з домішками латинських слів і фраз. У ньому головним чином розповідається про події, що стосуються монастиря. Проте водночас повідомляється немало фактів загального характеру, з місцевого життя. Наприклад, літопис проливає світло на місце розташування у Вінниці колишнього православного чоловічого монастиря, місце сутички під Вінницею славетного козацького полковника Івана Богуна з польсько-шляхетським військом під командуванням шляхтича Лянцкоронського. Тут описано, як перед візитом царя Олександра I у місті виклали каменем Поштову вулицю, як на початку 1812 р. робив огляд військ князь Багратіон, скільки днів перебував у Вінниці цар Ми-

кола І з синами, повідомляється, що по дорозі до Відня через місто проїжджала сицилійська королева. Подається географічний опис території, що сьогодні зветься Вінниччиною, здійснюється історична подорож у часи Київської Русі, монголо-татарського поневолення, литовсько-польської доби, Хмельниччини, Коліївщини, анексування краю Московією (Росією). У літописі також містяться відомості про незвичайні природні явища у XVIII – XIX століттях, спалахи епідемій, нашествия сарани.

У 1914 р. видав брошуру «Про кордони колишньої Брацлавщини, історичне життя в ній та відносини Брацлавщини і Поділля» [30]. Серйозно займався археологією Поділля. Багато років очолював археологічну комісію при Вінницькій міській управі. Віднайшов, зокрема, Сабарівське слов'янське городище. На початку 20-х рр. передав значну кількість археологічних знахідок Вінницькому краєзнавчому музею, а також Кам'янець-Подільському Давньосховищу (історичному музею). Був членом різних наукових товариств і установ: Церковно-археологічного та Історичного товариств при Київській духовній академії, Історичного товариства Нестора-літописця, Московського археологічного товариства, Київського товариства старожитностей і мистецтва. З 1920 р., будучи протоієреєм, правив службу у Свято-Миколаївській церкві с. Шереметки (с. Пирогово, тепер у межах Вінниці). З 1924 р. науковий консультант з археології Кабінету виучування Поділля. Підготував до друку працю «Вінницькі Мури: Історичний нарис» (не видана), а також спогади «Про Шаргородське духовне училище» [31] (1926 р.). Згодом служив протоієреєм у Свято-Троїцькій церкві Браїлівського жіночого монастиря. У 1932 р. був репресований (за так звану контрреволюційну пропаганду і агітацію позбавлений волі на 3 роки та у віці 75 років відправлений до Сибіру). Повернувшись із заслання, помер у Вінниці (в 1936 р.).

Василь Липківський (07 (20).03.1864, с. Попудня Липовецького повіту Київської губернії, тепер Монастирищенського району Черкаської області – 27.11.1937, м. Київ) – церковний реформатор, педагог, письменник, перекладач, краєзнавець, митрополит Української автокефальної православної церкви. Кандидат богослов'я (з 1889 р.). У 1885 р. закінчив Київську духовну семінарію, в 1889 р. – Київську духовну академію. Працював законовчителем у школах Черкащини. В 1892 – 1903 рр. – настоятель собору в Липовці,

голова Липовецького відділення єпархіальної училищної ради та доглядач церковних шкіл Липовецького повіту. Піклувався про розвиток народної освіти. З кінця 1903 р. – у Києві на освітянській ниві, священник однієї із церков. Починаючи з 1905 р., – учасник руху за автокефалію Української православної церкви. В період визвольних змагань 1917 – 1920 рр. брав активну участь у церковно-реформаторському русі, в заснуванні українських парафій, перекладав українською мовою Святе письмо та богослужбові книги. Організаційне оформлення автокефальної православної церкви (УАПЦ) відбулося на Всеукраїнському православному соборі, який проходив 14 – 30 жовтня 1921 р. в Києві в Софіївському соборі. Тут протоірея В. Липківського було висвячено на архієпископа та обрано митрополитом Київським і всієї України Української автокефальної православної церкви. Як митрополит розгорнув активну діяльність, спрямовану на розвиток УАПЦ, об'їздив усю Україну, зокрема Вінниччину (Вінниця, Липовець, Гайсин, інші населені пункти).

Оцінюючи значення національної церкви в національному відродженні, зазначав: «Коли ви бачите, що відроджується наша Українська Церква, лунає в храмах і школах наша рідна мова, починається наша рідна освіта, то знайте, що це відроджується душа нашого народу, та душа народня, якої нічим не можна замінити. І перш за все, душа народу – це є наша свята Українська Церква» [32].

В 1926 р. зазнав арешту, а 20 жовтня 1927 р. на Другому Всеукраїнському православному соборі його на вимогу ГПУ було усунуто від керівництва УАПЦ. Останнє страдницьке десятиліття митрополита закінчилося новим арештом (22.10.1937 р.) та розстрілом 27.10.1937 р.

Автор циклу історичних нарисів з життя Липовецького повіту: «Унія та возз'єднання уніатів в 1794 – 1795 році в межах сучасного Липовецького повіту» (1895 р.). На сторінках журналу «Церква і життя» (1927 – 1928 рр.) опублікував статті «Православна Христова церква українського народу», «Різдвяна драма» св. Дмитра Ростовського» та ін. Писав «Історію Української Православної Церкви», від якої зберігся лише сьомий розділ «Відродження Української Церкви». Залишив також багатий епістолярій.

Зрозуміло, сакральна історія Поділля привертає до себе широке коло сучасних науковців. Крім згаданих Віталія Давиденка, Андрія та Юрія Хоптярів нею активно цікавляться багато інших дослідників. Так, авторами схвально оціненого читачами історичного нарису про Браїлівський Свято-Троїцький монастир стали вінницькі науковці Микола Смірнов та Іван Романюк [33] (останній – доктор історичних наук, професор кафедри історії та культури України Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського).

Особливо багато уваги вони приділили вивченню історії монастиря другої половини XIX – початку XX ст., коли розвиток храму був надзвичайно помітним. Тоді при ньому постійно працювали жіночі освітні заклади. В них викладали черниці та священники. Під час Першої світової війни у монастирі був відкритий шпиталь. Монастир завжди піклувався про долю не тільки військових, а й дітей, про що свідчить відкриття дитячого будинку для дівчаток-сиріт у селі Ріжок при церкві Святого Олександра Невського, що належав монастирю.

У період утвердження більшовицької влади культову споруду було закрито. В її приміщеннях розміщувався гуртожиток місцевого ПТУ, стрілецький тир, склад, а згодом туристична база. Усі ці фактори посприяли тому, що майже всі фрески XVIII ст. були знищені.

На прохання віруючих та митрополита Агафангела, у 1989 р. монастир було передано у відомство Вінницького єпархіального управління РПЦ. Після цього проведено реставраційні роботи: відбудовано дзвіницю та купол на Свято-Троїцькому соборі, реставровано вхідні ворота, які є пам'яткою архітектури кінця XIX ст., зроблено ремонт у келіях та приведено до ладу монастирське подвір'я.

У 1995 р. за сприяння митрополита Макарія Браїлівському Свято-Троїцькому монастирю була повернута чудотворна ікона Браїлово-Ченстоховської Божої Матері. На даний час, як відзначають автори дослідження, монастир забезпечує себе всім необхідним і з кожним роком міцнішає як у духовному, так і в економічному плані.

Релігійна проблематика – поле діяльності ще одного вінницького науковця – кандидата історичних наук, доцента, члена Він-

ницької філії Центру дослідження історії Поділля Інституту історії України НАН України при Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Почесного краєзнавця України Анатолія Лисого. Зокрема, його перу належать ґрунтовні праці: «Нариси з історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795 – 1995» [34], «Нариси з історії Гніванського костелу» [35], «Вінницький капуцинський монастир» [36], «Нариси Мурафського костюлу» [37], «Шаргородський костюл Святого Флоріана: історія, події, люди» [38], «Небо на землі. З історії Спасо-Преображенського кафедрального собору» [39], статті «Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону: за слідчою справою ксьондза М. Туровського» [40], «Відомості про освячення Преображенського собору 1866 р.» [41], «Єзуїти у Вінниці» [42]. Їхня назва промовисто говорить про тематичне наповнення робіт, коло інтересів дослідника.

Досить змістовні праці ще одного Почесного краєзнавця України Анатолія Нагребецького (м. Шаргород): «Католицька святиня на Зведенівських пагорбах» [43], «Храм Святого Брата Альберта на землях Княжої Луки» [44], «Шаргородщина: духовні скарбниці та люди. З історії духовних закладів району та про людей достойних» [45]. Така ж ґрунтовна й праця кандидата богословських та технічних наук, протоірея Бориса Пентюка (м. Вінниця) «Павлівка. Витоки духовності» [46].

Викликають закономірний інтерес праці церковнослужителя, краєзнавця, голови Вінницького церковно-історичного комітету Анатолія Сварчевського «Подольский патерик XX века или Краткие жизнеописания новомучеников, исповедников и подвижников благочестия земли Подольской» [47], «Краткие жития винницких святых» [48] та ін.

Глибоким проникненням у сутність порушених проблем сакральної історії відзначаються монографічні праці Петра Слободянюка (м. Хмельницький) «Українська церква: історія руїни і відродження» [49], Віктора Смолінського (м. Кам'янець-Подільський) «Церква на Поділлі: від найдавніших часів і до наших днів. Хроніка подій. Коментарі» [50], Василя Ровінського, Олександра Михальчука (м. Кам'янець-Подільський) «Православ'є на Подоллі» [51]. Вони достатньо змістовні, опираються на багату фактологічну базу.

Окремі сторінки сакральної історії висвітлено у наукових публікаціях інших дослідників із Хмельниччини: Валерія Нестеренка «Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-ті роки» [52], Валерія Нестеренка, Віктора Сторчового «Процес над римо-католицькими священниками Кам'янця-Подільського 1922 р.» [53], Івана Сесака «Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – початку XX ст.» [54], «Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867 – 1917 рр.)» [55], Юрія Блажевича «Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.)» [56], Олени Айвазян «Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст.» [57], науковців Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського Петра Григорчука, Наталії Кузьмінець «Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст.» [58], Юрія Зінька «Релігійне життя на Вінниччині у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.)» [59], Валерія Кононенка «Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945 – 1953 рр.)» [60], Івана Романюка, Віктора Даниленка (м. Київ) «Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-і – першій половині 60-х рр.» [61] та ін.

Колишня випускниця цього вузу, а нині працівниця Державного архіву Рівненської області, кандидат історичних наук Олена Галамай присвятила висвітленню релігійної проблематики кандидатську дисертацію «Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. XX ст.», акцентувавши увагу на державно-церковних відносинах у вказаний період, що не втратили своєї актуальності й нині. Заглиблюючись у порушену проблему, вона відзначає, що у радянський період позитивна роль церкви була категорично заперечена більшовицькою ідеологією і докорінно підірвана владною політикою. На початковому етапі радянського режиму влада доклала значних зусиль для її підриву і нищення, передусім, шляхом розколу єдиної православної церкви, пониження її авторитету фальсифікаціями, створення провладних псевдорелігійних організацій, спекулювання на прагненні народу до самостійної національної церкви, нацькування прихильників одних громад на інші, підбурення до соціальних конфліктів у се-

редовищі віруючих. Головною метою цих заходів було об'єднання кліру та пастви навколо нових політико-ідеологічних цінностей. Роль релігії у радянському суспільстві мав виконувати соціалізм, який претендував на роль єдиного спасителя всього людства, а тому не передбачав існування будь-якої іншої релігії [62].

Різні аспекти релігійної проблематики висвітлено у наукових статтях дослідниці: «Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі» [63], «Безбожницька політика радянської держави (20 – 30-і роки ХХ ст.)» [64], «Особливості релігійного життя на волинському Поділлі» [65], «Православ'я на Поділлі у 20-х роках ХХ століття» [66], «Документи Державного архіву Вінницької області про обновленську церкву в 20-х рр. ХХ ст.» [67], «Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст.» [68], «Релігійні чудеса на Вінниччині» [69], «Передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янця-Подільського до Вінниці» [70], «Погорілівщина» у подільському православ'ї» [71], «Українське обновленство на Поділлі» [72].

Особливо великий спектр дослідницьких інтересів та вагоме слово у пізнанні сакральної історії колишнього доцента кафедри всесвітньої історії Вінницького державного педагогічного університету, голови Вінницького обласного краєзнавчого товариства «Поділля», народного депутата України (1-го скликання), доктора історичних наук, професора Арсена Зінченка. Він – автор монографій «Благовістя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст.» [73], «Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці ХVІІ – в першій половині ХІХ століття» [74], «Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського» [75], «Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський» [76], навчального посібника «Новітня історія релігійних спільнот в Україні» [77], написаному з використанням сучасних досліджень та публікацій документів, упроваджених до наукового обігу в посттоталітарну добу, що допомагають розкрити історичні обставини функціонування релігійних спільнот в Україні у ХХ – на початку ХХІ століть, упорядник матеріалів Всеукраїнської наукової конференції «Служіння і спадщина митрополита Василя Липківського» [78].

Його перу належить також низка статей: «Ринкові зв'язки церковних маєтків Східного Поділля в першій половині XIX ст.» [79], «Маєтки православного духовенства на Поділлі в першій половині XIX ст.» [80], «Становлення української національної церкви» [81], «Подільська специфіка відродження церкви» [82], «Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки» [83], «Благовісництво Василя Липківського» [84], «Акти візитації монастирів і костельів XVIII – першої половини XIX сторіччя як історичне джерело» [85], «Українське селянство в обороні церкви в роки колонізації» [86], «Неоціненна спадщина українського православ'я: до 80-річчя УАПЦ» [87], «Архітектурний образ духовної єдності народу» [88], «Роль християнської церкви у становленні суспільства й держави» [89], «...Я люблю свою Батьківщину і свою рідну Церкву» [90], «Доля церковних дзвонів у 20 – 30-х рр. в Україні» [91], «Подільська сторінка відродження національної церкви» [92] та інших.

Однак чи не найбільшу дослідницьку увагу А. Л. Зінченко зосереджує на Українській автокефальній православній церкві, постановляючи її – одна з найяскравіших подій національного духовно-культурного відродження XX ст. Воно було результатом церковно-визвольного руху як частини визвольних змагань українського народу і, разом з тим, виявом демократичних тенденцій до оновлення церковного життя, прагнення передових верств духівництва та мирян позбутися змертвілих форм казенної Російської православної церкви. У творенні нової церкви, як зазначає науковець, неабияку роль відіграло бажання відродити українські православні традиції, які викорінювалися офіційною церквою. Історична доля розпорядилася так, що реформи церковного життя розгорталися на тлі глибинних соціально-політичних зрушень початку XX ст. Ці реформи набули завершених форм в утворенні Української автокефальної церкви, яка постала на Всеукраїнському православному церковному соборі в жовтні 1921 р., тобто вже в умовах більшовицького режиму й властивої йому агресивної антидержавної політики. Це зумовило драматичну долю національної церкви, її духівництва та вірян. Такі складні обставини неминуче потребували церковних поводитирів. Тому не випадковим є звернення вченого до аналізу духовної спадщини українського церковного реформатора

Василя Липківського, митрополитів Миколи Борецького, Івана Павловського, архієпископа Костянтина Кротевиचा...

Досить оригінальною, новаторською, цікавою бачиться праця уродженця Вінниччини, доктора історичних наук, академіка Української академії історичних наук, професора Донецького національного університету імені Василя Стуса Василя Моргуна «МАР. «Поєма вольного народа»: Вступ до сакральної історії України» [93], що в значній мірі містить узагальнюючий та концентрований виклад ідей в опублікованих раніше його книгах «Кліматична геополітика: Квантова революція в гуманітарних науках», «Періодична система катастроф: Наскільки наукові древні пророцтва», «Як обрав Бог країну нашу на останні часи»: Наукові засади провіденціології», «Камінь Ангела: Сакральна історія України», поданих під спільним титлом «Апокаліпсис «при дверях» і в яких автор спробував спрогнозувати майбутнє людської цивілізації як творіння Боже.

Її оригінальність та новаторство полягає в тому, що це, власне, написаний у формі літописної поеми, яка містить 47 розділів, історико-філософський твір із обширними науковими коментарями та вдало підібраним ілюстративним матеріалом, котрі становлять окрему частину праці.

Тематичною ж канвою дослідження виступають сакральна історія, одним із головних завдань якої, за твердженням В. А. Моргуна, є наукове прогнозування майбутнього; доля України, її духовно-героїчне минуле та сучасне, місце й роль у суперечливому, неспокійному світі; особливості духовності та ментальності українського соціуму з його могутнім вродженим миротворчим потенціалом.

Вчений, переймаючись думами безсмертного Кобзаря, що зовсім не випадково, оскільки праця вийшла друком напередодні 200-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка і в значній мірі приурочена пошануванню українського Прометєя, немов би звертається його словами до Всевишнього:

«Пошли мені святее слово,
Святої правди голос новий!
І слово розумом святим
І оживи, і просвіти!»

Одночасно він промовляє й до читача (теж закликаючи словами українського велича духу):

«Свою Україну любіть,
Любіть її... Во врем'я люте,
В останню тяжкую минуту
За неї Господа моліть».

Головну увагу в книзі дослідник акцентує на Чорному Божому камені Марі – гранітній скалі, що височіє на правому березі річки Рось у м. Погребищі – заповідному куточку Поділля, яку він ідентифікує як «кін землі Руської», оберіг Русі-України:

«Стоїть в подільським надросянським краю,
Опікуючись Україною щоднини.,
Наш Божий камінь МАР...»

Тобто «межовий, порубіжний камінь», своєрідний «маркер кордонів». Крім того, слово «мар» традиційно означало ще й «чорний камінь», «чорний межовий камінь». А поскільки кордони, за прадавніми віруваннями, встановлювалися й охоронялися Самим Господом і їх порушення каралося на горло, наголошує автор, то «чорний Божий межовий камінь» набував особливого значення. Його культ має глибоке язичницьке коріння і досі надзвичайно поширений у полі- та монотеїстичних релігіях. Корені «мар», «мор», «мер», «мир», «мр» є не лише індоевропейськими, тюркськими чи семітськими, а пралюдськими. І входили вони у слова, з якими зверталися до Бога.

Реставруючи сакральний простір, древні канони, дослідник посилається на біблійні псалми, народну пам'ять:

«Старовинні перекази українців свідчать, що на рубежі нової ери до убогої колиски Ісуса Христа, сина Божого і Спасителя світу, їхали три персидські волхви з великими дарами, їх супроводжувала добірна сотня козаків-марів-характерників. Та й як інакше, часи були неспокійні, усяке могло трапитися. А Господь не міг залишити Свого єдинородного Сина без гостинців.

Сотня належала до козацько-лицарського ордену-братства Божого Каменю Мара-в-Погребищі-на-Росі, літописного «кону землі руської, потаємної святині нашої неньки Русі-України. Коли Господь підріс, то визначив опікуватися цим братством самому Архистратигу Михаїлу, а також апостолам Андрію і Петру.

Пізніше воно було ще відоме як братство Доброго самаритянина і Другого пришествя Месії. А братчики-лицарі, «мамаї» – у народному епосі, «болохівські козаки» – у Дмитра Яворницького, пильно охороняли Чорний камінь у витоках Росі і Чорний шлях, українську «дорогу крові» Київ – Мар – Лядова – правонаступницю євангельської «дороги крові» «Єрусалим – Єрихон». В очікуванні обіцяного їм свого часу візиту Спасителя...»

Як твердить автор, козацько-лицарський орден-братство Мару спочатку захищав Святу Землю – храмову гору Морія та єрусалимську «дорогу крові». Після асирійського завоювання VIII ст. до н. е. та багатьох поневірянь Братство опинилося у Північному Причорномор'ї та оселилося на Пороссі – біля Чорного Божого каменю Мару. Отож, витoki Росі – святеє перехрестя України.

За Новим Завітом, святий апостол Андрій був одним із чотирьох учнів Ісуса (Андрія, Петра, Іакова, Іоанна Богослова), яким Він на горі Єлзаській відкрив долю світу. Більше відомий як апостол Андрій Первозданий – перший із апостолів (учнів) Ісуса Христа, брат апостола Петра (Кифи, колишнього Симона), святий покровитель України. З його волі мари, учні Христа, перенесли на Русь-Україну Голгофську символіку і атрибутику після добровільних Хресних мук Спасителя в ім'я духовного зцілення людства. З тих пір на Погребищенському Марі завжди височіли три хрести з Голгофи. Такі ж обереги розповсюдились на усіх прикордонних теренах неньки-України.

В. А. Моргун висловлює навіть припущення, що традиційний герб України, тризуб, веде своє походження саме від Пороського Мару із трьома хрестами...

Існує також легенда, на яку опирається дослідник, що у свій час, прямуючи до Києва українською «дорогою крові», до Божого каменя Мару-в-Погребищі завітав засновник згаданого Лядовського Свято-Усікновенського скельного чоловічого монастиря предодобний Антоній Печерський:

«Переказ є про те, що на скалі оцій
Ставив хреста апостол наш Андрій
І звідси вирушав до Києва в дорогу.
Через тисячоліття йшов повз нього...
Святий Антоній,
Вертаючи на Русь після чернецтва на Афоні,

Тоді, коли не був іще Печерським,
Але вже злагодив у Лядовій,
Сягаючи небес крізь часу вир,
Найперший свій
Свято-Усікновенський монастир...»

Повідує автор й ще одну легенду:

«За давніми марівськими переказами, десь біля Мару-в-Погребищі-на-Росі схована одна з найсвятіших реліквій одразу трьох авраамічних релігій – іудаїзму, християнства та ісламу. А саме: Ковчег Завіту або Ковчег Одкровення. Його принесло сюди нібито коліно Данове, яке переселилося у Північне Причорномор'я ще у VIII ст. до н. е., після взяття Єрусалиму асирійцями. Нашадків патріарха Дана деякі дослідники вважають індоєвропейцями, греками-данайцями. У Пороссі вони асимілювались зі слов'янами і прищепили їм любов до Слова Божого.

За звісткою апостола Іоанна Богослова, Ковчег має явитися на Землі під час Апокаліпсису. Він, а також інша святиня марів – Камінь Ангела із ликом Богородиці, що потрапив у витoki Росі з острова Патмос перед Національно-визвольною війною українського народу 1648 – 1654 рр., стануть запорукою перемоги Світла під проводом Архистратига Михаїла над силами пітьми, очолюваними антихристом. Той Камінь випав із рук Ангела, який відкривав Божі таємниці апостолу Іоанну. Він зберігався у грецькому православному монастирі Іоанна Богослова, а у 1647 році був привезений у Погребище двома монахами і схований поруч з Ковчегом. Бо сатана вже тут брав гору, і без цього сакрального дійства Україна, Друга Земля Обітована і Обитель Сина Божого у Друге Його пришествя, не народилася б».

Ведучи мову про безчинства сатани, муки, в яких започатковувалася українська державність, дослідник опирається на уже конкретну історичну подію:

«Польський князь Ярема Вишневецький... вранці 18 (28) червня 1648 року раптово наскочив із кількатисячним військом на Погребище, здолав відчайдушний опір його охоронців – сотні добірних козаків-марів, спалив місто ущент, забрав у полон 700 і стратив біля Мару-на-Росі близько 200 мирних погребищан. Рубав голови, саджав на палі, піджарював на слабкому полум'ї. Трьом православним священикам, рідним братам Максима Кривоноса, пра-

вої руки гетьмана Богдана Хмельницького, велів свердлами викрутити очі...

Кров попів-мучеників сколихнула Україну, привела козаків і селян до перемоги і скріпила підвалини української державності».

Тому «і в сонячну днину, і у негоду Камінь плаче за своїми загиблими захисниками, козаками-лицарями ордену-братства Мара. Сльози ллються його порепаними щоками і скочуються додолу, зрошуючи братську могилу Погребищенської сотні, що полягла майже в повному складі.., і тим самим заклала початки сакральної історії України, Землі Чорно-білого Божого каменю – вісника Апокаліпсису і обіцяного Господом людству Спасіння».

Відштовхуючись від цієї трагічної події та поєднуючи її з іншими знаковими подіями, В. А. Моргун вводить у науковий обіг поняття «сакральний рік» – 365 людських років.

«За святоотецькою традицією, саме стільки – 365 років – Господь відпустив Симеону Богоприємцю, одному з перекладачів Біблії з єврейської на грецьку, аби той зміг на власні очі побачити народження Ісуса Христа, Сина Божого, від непорочної Діви Марії. Десь стільки ж знадобилося, щоб свята кров погребищенських попів-мучеників просочилася крізь завісу часу. І спочатку окропила – день у день, 28 червня 1996 року! – Марівську або Божу Конституцію незалежної України. А в кінці 2013 року пролилася рікою і розбудила увесь український люд, спонукавши його до святої справи. Справи відродження прямої народної демократії і козацької верстви як її носія та захисника. Народ вийшов на втоптані багатьма поколіннями українські майдани і започаткував Нову Запорозьку Січ...».

Стотисячні і мільйонні майдани в котрий раз проявили притаманну українцям звичку до прямого народовладдя. Західні політики навперебій почали ставити у приклад своїм напівсонним громадянам невгамовних нащадків Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса і Тараса Шевченка. Мовляв, нова історія пишеться саме в Україні. Нова сакральна або духовно-героїчна історія, і не тільки Європи, а всього Господнього світу...

І це теж не випадково. Оспівану Тарасом Шевченком «славу України» здатне пробудити тільки його ж «сонце правди». Автор переконаний, що коли воно «зійде над нами, то залле очисними, покутними променями весь світ, відроджуючи людство до нового

життя. Життя, у якому будуть присутні чітке усвідомлення того, що всі ми ходимо під Богом; що загроза глобальних катаклізмів у довгостроковій перспективі потребує мислення, у якому було б поменше національних амбіцій і побільше загальнолюдських кондицій; що Господь не прийме очисну жертву без покаяння у витоках Росі – енергоінформаційному центрі загальнолюдського значення, Новому Едемі та Новому Єрусалимі.

Не розв'язаний ніким вузол і не вирішений мудрецами парадокс: світ нескінченний, а всі воліють мати точку відліку для власних діянь. Хтось танцює, співає і віщає від Стіни плачу, Парфенону і Форуму, а нам пристойно танцювати від Чорного Божого каменю Мару-в-Погребищі-на-Росі... «Кін» Руси-України / України-Руси – це нелицемірна точка опори для української національної ідеї «Україна без окраїн». Це одночасно і завітна точка прикладання благих зусиль; та «золота ланка», вхопившись за котру, ми витягнемо на світ Божий і примусимо засяяти вродженим «невечірнім» світлом Шевченкову «славу України». України, яка «займає цілком особливе місце під багрянницею Ісуса Христа, що накриває та забезпечує все людство, місце Третього уділу Пресвятої Богородиці...»

Сакральна історія Поділля знайшла своє відображення також у працях науковців української діаспори: В. Гарби «На золотій ниві Поділля (Подільська духовна семінарія на службі нації. 1797 – 1919): історична монографія й спогади сучасників» [94], І. Власовського «Нарис історії Української Православної Церкви» (в 4-х т.) [95], О. Хомчука «Церква поза церковною огорожею: Розколи і руйнація Української православної Церкви в пошуках «константинопольського визнання» [96] та ін. Вони теж цікаві, інформативні, заслуговують на увагу широкого читацького загалу.

Знання сакральної історії, висновки, зроблені на її основі, – це, без сумніву, шлях до духовного зміцнення людства, дороговказ для української нації. Тому такими важливими й незаперечними є слова Василя Моргуна:

«Сакральна історія, як і національна ідея, повинні бути у кожного поважаючого себе народу. І український народ, що століттями просувався до кращої долі через піт, сльози, страждання, кров та вогонь, гідний її, як ніякий інший...»

Джерела та література:

1. *Віталій Давиденко*. Монастир. Третє вид., доповн. / Віталій Давиденко. – Вінниця: Вінницька картографічна фабрика, 2013. – 280 с.: іл., фото; коль. вкл.
2. Джерела духовності: Науково-краєзнавчі експедиції Національної спілки краєзнавців України 2009 – 2013 рр. Документи та матеріали / Нац. спілка краєзнавців України; за заг. ред. О. П. Реєнта; упоряд.: Є. В. Букет, С. Д. Гальчак, В. І. Дмитрук, Р. В. Маньковська. – Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. – 340 с.
3. Визначні пам'ятки Вінниччини / Автор. кол.: Л. Гальчевська, Н. Добровольська, Т. Журунова, Л. Семенко та ін.; відп. за випуск К. Вищоцька. – Вінниця, 2011. – 400 с.
4. Енциклопедія сакрального мистецтва Поділля. Храми Вінниччини: Альбом / Автор. колект.: Ігор Салецький, Олександр Онофрійчук, Анатолій Сварчевський, Роман Рудаков, Павло Петльований, Віталій Воскобойник та ін. – Вінниця: ТОВ «Консоль», 2012. – 132 с.
5. *Хоптяр Ю. А., Хоптяр А. Ю.* Туристичними маршрутами літописної Бакоти / Ю. А. Хоптяр, А. Ю. Хоптяр // Матеріали XVI Подільської наукової історико-краєзнавчої конференції [ред. кол.: Копилов С. А. (співголова), Реєнт О. П. (співголова), Баженов Л. В. (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2020. – С. 413.
6. *Широцький К.* На руїнах Бакоти (з подорожніх вражень) / К. Широцький // Літературно-науковий вісник. – Львів, 1912. – Кн. 1. – 243 с.
7. Хмельниччина справжня. Фотокнига / Автор. кол.: Сергій Єсюнін, Володимир Захар'єв, Світлана Кабачинська, Ян Козельський, Сергій Прищепа та ін. – Хмельницький: Поліграфіст-2, 2007. – 156 с.
8. *Сицинський Е.* Древнейшие православные церкви Подолии / Е. Сицинський // Подольские епархиальные ведомости. – 1889. – №№ 2 – 3; – 1890. – №№ 16 – 17, 37 – 42, – 1892. – №№ 27 – 28.
9. *Сицинський Е. И.* Иконы художника В. А. Тропинина в церкви с. Куковки Могилевского уезда / Е. И. Сицинський // Православная Подолия. – 1909. – № 41. – С. 1043 – 1053.
10. *Сицинський Е. И.* Южно-русское церковное зодчество / Е. И. Сицинський. – Каменец-Подольський (перевид. – Хмельницький, 1991. – 21 с.).
11. *Орловський П. И.* Матеріали для історії православної церкви в бывшем Брацлавском воеводстве с 1776 по 1782 гг. / П. И. Орловський // Польские епархиальные ведомости. – 1891. – №№ 23 – 25, 28 – 33;
12. *Орловський П. И.* Матеріали для історії православ'я и унії в Подолии во второй половине прошлого века / П. И. Орловський // Труды

Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Каменец-Подольский, 1897. – Вып. 8.

13. *Лобатинский С. М.* Историко-статистическое описание приходов и церквей Брацлавского уезда Подольской епархии с историческим очерком Брацлавского воеводства / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1875. – № № 11, 13, 19, 20, 21, 22; – 1876. – № № 1, 3, 4, 5.

14. *Лобатинский С. М.* Учреждение Минской, Изяславской и Брацлавской епархии и воссоединение униатов с православной церковью Подолии / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1885. – № № 8, 9, 22.

15. *Лобатинский С. М.* К истории воссоединения униатов Брацлавского воеводства во второй половине прошлого столетия / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 5 – 6.

16. *Лобатинский С. М.* О раскольниках Подольской епархии / С. М. Лобатинский // Подольские епархиальные ведомости. – 1866. – № № 20 – 24.

17. *Похилевич Л. И.* Сказание о населенных местностях Киевской губернии / Л. И. Похилевич. – К.: Типография Киево-Печерской лавры, 1864.

18. *Похилевич Л. И.* Уезды Киевский и Васильковский. Статистические и исторические нотатки / Л. И. Похилевич. – К., 1887.

19. *Лотоцкий А. И.* Где обучалось подольское духовенство до учреждения Подольской духовной семинарии / А. И. Лотоцкий. – Каменец-Подольский, 1898.

20. *Лотоцкий А. И.* Народное образование в Подолии в прошлом и настоящем / А. И. Лотоцкий // Кн. «Образование: Педагогический и научно-популярный журнал». – СПб., 1899. – № 4. – С. 71 – 91; – № 5. – С. 29 – 53.

21. *Лотоцкий А. И.* Брацлавский монастырь. Очерк истории / А. И. Лотоцкий // Календарь на 1897 год. – СПб., 1896.

22. *Лотоцкий О.* Церковно-правові основи автокефалії / О. Лотоцький. – Варшава: Друк. Синодальна. – С. 58 – 71. – (Відбиток з часопису «ЕЛПС»).

23. *Лотоцький О.* Українські джерела церковного права / О. Лотоцький. – Варшава, 1931. – 320 с. (Праці Українського наукового інституту. – Т. V).

24. *Лотоцький О.* Автокефалія: У 2-х т. / О. Лотоцький. – Варшава, 1935 – 1938. – (Праці Українського наукового інституту. – Т. XVI, XXX).

25. *Лотоцкий И.* Виннице-Браиловский женский монастырь и его святыни / И. Лотоцкий. – Немиров: Типография р. Б. Шерра, 1900.

26. *Шипович І. Е.* Из истории Сатановского монастыря / И. Е. Шипович // Подольские епархиальные ведомости. – 1896. – С. 51.
27. *Шипович І.* Рожецкий или Микулинский монастырь / И. Шипович // Подольские епархиальные ведомости. – 1890. – № 28.
28. *Шипович І. Е.* Исторические сведения о с. Боровое Ямпольского уезда / И. Е. Шипович // Подольские епархиальные ведомости. – 1895. – №№ 17 – 18.
29. *Шипович І. Е.* Летопись Винницкого капуцинского монастыря / И. Е. Шипович. – Каменец-Подольский, 1902.
30. *Шипович І. Е.* О границах бывшей Брацлавщины, исторической жизни в ней, отношений Брацлавщины и Подолии / И. Е. Шипович. – Винница, 2014. – 24 с.
31. *Шипович І. О.* Про Шаргородське духовне училище / І. О. Шипович // У кн.: Спогади про Михайла Коцюбинського: Видання друге, доп. – К., 1989. – С. 6 – 14.
32. *Липківський В.* Проповіді на неділі й свята: слово Христове до українського народу / В. Липківський // Українське православне братство імені митрополита Василя Липківського. – 1988. – С. 172.
33. *Смірнов М. А., Романюк І. М.* Браїлівський Свято-Троїцький жіночий монастир: Історичний нарис / М. А. Смірнов, І. М. Романюк. – Вінниця, 2009. – 120 с.
34. *Лисий А. К.* Нариси історії Подільської (Вінницько-Брацлавської) єпархії. 1795 – 1995 / А. К. Лисий. – Вінниця, 1995. – 120 с.
35. *Лисий А. К.* Нариси історії Гніванського костелу / А. К. Лисий. – Вінниця, 1996. – 112 с.
36. *Лисий А. К.* Вінницький капуцинський монастир / А. К. Лисий. – Вінниця, 1996. – 128 с.
37. *Лисий А. К.* Нариси історії Мурафського костьолу / А. К. Лисий. – Вінниця, 2000. – 150 с.
38. *Лисий А. К.* Шаргородський костьол Святого Флоріана: історія, події, люди / А. К. Лисий. – Вінниця, 2003. – 200 с.
39. *Лисий А., В. Голоскевич.* Небо на землі. З історії Спасо-Преображенського кафедрального собору / А. Лисий, В. Голоскевич. – Вінниця: Видання Вінницької єпархії, 2008. – 88 с.
40. *Лисий А. К.* Репресії радянської влади щодо католиків подільського регіону: за слідчою справою ксьондза М. Туровського / А. К. Лисий // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця: Велес, 2002. – С. 156 – 159.
41. *Лисий А. К.* Відомості про освячення Преображенського собору 1866 р. / А. К. Лисий // Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне. – Вінниця, 2008. – С. 262 – 264.

42. *Лисий А. К.* Єзуїти у Вінниці / А. К. Лисий // Україна і Польща: історичне сусідство. Збірник матеріалів міжнародної наукової конференції. – Вінниця: ТОВ «Нілан ЛТД», 2012. – С. 24 – 29.

43. *Нагребецький А.* Католицька святиня на Зведенівських пагорбах / А. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. – 60 с.

44. *Нагребецький А. Н.* Храм Святого Брата Альберта на землях Княжої Луки / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ПП Балук І. Б., 2018. – 104 с.

45. *Нагребецький А. Н.* Шаргородщина: духовні скарбниці та люди. З історії духовних закладів району та про людей достойних / А. Н. Нагребецький. – Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2020. – 320 с.

46. *Пентюк Б. М.* Павлівка. Витоки духовності / Борис Пентюк / Серія «Моя Вінниччина» журналу «Вінницький край». – Вип. 41 / Ред. колегія: О. Крученко (голова), С. Василюк (заст. голови), В. Вітковський, С. Гальчак (науковий редактор), Н. Давидовський та ін. – Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2019. – 250 с.

47. Подольский патерик XX века или Краткие жизнеописания новомучеников, исповедников и подвижников благочестия земли Подольской / Составитель А. В. Сварчевский. – Винница, 2015. – 420 с.

48. Краткие жития винницких святых / Составитель А. В. Сварчевский. – Винница, 2018. – 228 с.

49. *Слободянюк П. Я.* Українська церква: історія руїни і відродження / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2000. – 266 с.

50. *Смолінський В. І.* Церква на Поділлі: від найдавніших часів і до наших днів. Хроніка подій. Коментарі / В. І. Смолінський. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 116 с.

51. *Ровінський В., Михальчук О.* Православ'є на Подолії. Історичні нариси / В. Ровінський, О. Михальчук. – Кам'янець-Подільський, 1995. – 176 с.

52. *Нестеренко В. А.* Політика радянської влади щодо релігійної освіти етнічних меншин на Правобережній Україні у 1920-і роки / В. А. Нестеренко // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 121 – 133.

53. *Нестеренко В. А., Сторчовий В. М.* Процес над римо-католицькими священниками Кам'янця-Подільського 1922 р. / В. А. Нестеренко, В. М. Сторчовий // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Книга 1. – Львів: Логос, 2005. – С. 409 – 415.

54. *Сесак І. В.* Духовні навчальні заклади Поділля православного відомства у другій половині XIX – початку XX ст. / І. В. Сесак // Освіта, на-

ука, культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 5. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2005. – С. 80 – 90.

55. *Сесак І. В.* Тульчинське єпархіальне училище: сторінки історії (1867 – 1917 рр.) / І. В. Сесак // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 324 – 337.

56. *Блажевич Ю. І.* Православна церква Поділля в умовах інкорпорації краю в систему Російської імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) / Ю. І. Блажевич // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2006. – Т. 8: Матеріали четвертого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 76 – 97.

57. *Айвазян О. Б.* Бібліотеки Подільської єпархії наприкінці XIX – на початку XX ст. / О. Б. Айвазян // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2010. – Т. 16: Матеріали круглого столу «Освіта, культура і просвітницький рух на Поділлі». 22 жовтня 2010 року. – С. 51 – 63.

58. *Григорчук П. С., Кузьмінець Н. П.* Влада і православна церква на Поділлі в першій половині 20-х рр. XX ст. / П. С. Григорчук, Н. П. Кузьмінець // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 100 – 106.

59. *Зінько Ю. А.* Релігійне життя на Вінниччині у роки нацистської окупації (1941 – 1943 рр.) / Ю. А. Зінько // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 136 – 140.

60. *Кононенко В. В.* Становище релігійних громад в Україні напередодні хрущовської відлиги (1945 – 1953 рр.) / В. В. Кононенко // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 141 – 145.

61. *Даниленко В. М., Романюк І. М.* Ставлення держави до православної церкви на селі в 1950-і – першій половині 60-х рр. (На матеріалах Вінницької області) / В. М. Даниленко, І. М. Романюк // Релігійне життя Поділля: Минуле і сучасне. До 1020-ліття Хрещення Русі та 120-річчя Вінницького кафедрального Спасо-Преображенського собору. – Вінниця, 2008. – С. 146 – 149.

62. Особливості радянської модернізації релігійного життя на Поділлі у 20-х рр. ХХ ст.: Автореферат дис. ... к-та наук: спец.: 07.00.01 Історія України / Галамай Олена Миколаївна. – К., 2006. – 20 с.

63. *Галамай О. М.* Реалізація політики відокремлення церкви від держави у 20-х роках ХХ століття на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2001. – Вип. 3. – С. 81 – 84.

64. *Галамай О. М.* Безбожницька політика радянської держави (20 – 30-і роки ХХ ст. / О. М. Галамай // Політичні репресії на Поділлі в ХХ ст.: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – Вінниця, 2002. – С. 152 – 156.

65. *Галамай О. М.* Особливості релігійного життя на волинському Поділлі / О. М. Галамай // Архіви – скарбниця людської пам'яті: Наук. збірник. – Т. 26. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 95 – 99.

66. *Галамай О. М.* Православ'я на Поділлі у 20-х роках ХХ століття / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 94 – 98.

67. *Галамай О. М.* Документи Державного архіву Вінницької області про обновленську церкву в 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. – Кам'янець-Подільський: Абетка-НОВА, 2002. – С. 81 – 87.

68. *Галамай О. М.* Вплив владних структур на стосунки між релігійними течіями Поділля 20-х рр. ХХ ст. / О. М. Галамай // Література та культура Полісся. – Вип. 21. – Ніжин, 2002. – С. 159 – 164.

69. *Галамай О. М.* Релігійні чудеса на Вінниччині / О. М. Галамай // Вінниччина: історія та сучасність / За ред. П. С. Григорчука. – Вінниця, 2002. – С. 50 – 54.

70. *Галамай О. М.* Передумови та причини перенесення центру Подільської єпархії з Кам'янця-Подільського до Вінниці / О. М. Галамай // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Т. 4. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 111 – 116.

71. *Галамай О. М.* «Погорілківщина» у подільському православ'ї / О. М. Галамай // Матеріали ХІ Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2004. – С. 582 – 589.

72. *Галамай О. М.* Українське обновленство на Поділлі / О. М. Галамай // Наукові записки. Історія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. – Вип. 9. – Вінниця, 2005. – С. 291 – 295.

73. *Зінченко А. Л.* Благочестя національного духу: Українська церква на Поділлі в першій третині ХХ ст. / А. Л. Зінченко. – К.: Освіта, 1993. – 256 с.

74. *Зінченко А. Л.* Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVII – в першій половині XIX століття / А. Л. Зінченко. – К., 1994. – 179 с.

75. *Зінченко А. Л.* Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / А. Л. Зінченко. – Київ: Дніпро, 1997. – 423 с.

76. *Арсен Зінченко.* Ієрархи Української Церкви: митрополит Микола Борецький, архієпископ Костянтин Кротевич, митрополит Іван Павловський / Арсен Зінченко. – К.: Українська Видавнича Спілка, 2003. – 156 с.

77. *Арсен Зінченко.* Новітня історія релігійних спільнот в Україні: Навчальний посібник для студентів спеціальності «Історія» / А. Л. Зінченко. – К.: Київський університет ім. Б. Грінченка, 2011. – 408 с.

78. Служіння і спадщина Митрополита Василя Липківського: Матеріали Всеукр. наук. конф. Київ, 17 листопада 2007 р. / Упорядник А. Л. Зінченко; Всеукраїнське т-во імені Митрополита Василя Липківського. – К., 2008. – 240 с.

79. *Зінченко А. Л.* Ринкові зв'язки церковних маєтків Східного Поділля в першій половині XIX ст. / Зінченко А. Л. // Тези доп. IV Вінницької обласної істор.-краєзн. конференції. – Вінниця, 1986.

80. *Зінченко А. Л.* Маєтки православного духовенства на Поділлі в першій половині XIX ст. / А. Л. Зінченко // Тези доповідей VI Вінницької наукової обласної краєзн. конференції. – Вінниця, 1988. – С. 23 – 25.

81. *Зінченко А. Л.* Становлення української національної церкви на Поділлі / А. Л. Зінченко // V Всеукраїнська наукова конференція з історичного краєзнавства. – Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 354, 355.

82. *Зінченко А. Л.* Подільська специфіка відродження церкви / А. Л. Зінченко // Сучасність. – 1992. – № 10. – С. 91 – 97.

83. *Зінченко А. Л.* Чи була відокремлена церква від держави у 20-і роки / А. Л. Зінченко // УІЖ. – 1992. – № 1. – С. 104 – 114.

84. *Зінченко А. Л.* Благовісництво Василя Липківського / А. Л. Зінченко // Київська старовина. – 1993. – № 5. – С. 104 – 125.

85. *Зінченко А. Л.* Акти візитації монастирів і костьолів XVIII – першої половини XIX сторіччя як історичне джерело / А. Л. Зінченко // Подільська старовина: Наук. зб. – Вінниця, 1993. – С. 205 – 213.

86. *Зінченко А. Л.* Українське селянство в обороні церкви в роки колонізації / А. Л. Зінченко // Матеріали Всеукраїнської науково-практич. конференції до 2000-ліття християнства. – К.: МІЛП, 2000.

87. *Зінченко А. Л.* Неоціненна спадщина українського православ'я: до 80-річчя УАПЦ / А. Л. Зінченко // Українська культура. – 2001. – № 9.

88. *Зінченко А. Л.* Архітектурний образ духовної єдності народу / А. Л. Зінченко // Релігійне життя Поділля: Зб. матер. Всеукр. наук.-те-